

VI. Családterápiás Világkonferencia

A holocaust öröksége Túlélő áldozatok és bűnösök terápiája Párbeszéd német, magyar és izraeli terapeuták között

Ez a tanulmány egy kerekasztal-párbeszéd keretében megvitatásra kerülő témák rövid összefoglalása. A résztvevők, akiket Németországból, Magyarországról és Izraelből hívtak meg, a holocaust túlélői és/vagy a holocaustot túlélőkkel foglalkozók köréből kerültek ki. Előre látható, hogy ez a párbeszéd számos nehéz és kényes témát hoz majd felszínre, amelyekről szükséges, hogy a túlélőkről és a túlélők – áldozatok és háborús bűnösök egyaránt – között folytatott vitában szó essék, és végül is lehetőséget adjon a terapeutáknak, hogy az e körbe tartozók kezelésében nagyobb hatásfokkal tevékenykedjenek.

Noha számos csoport – beleértve a katolikusokat és a cigányokat – volt szenvedő alanya a náci üldöztetésnek, azok, akikkel a legszorosabb kapcsolatba kerültem, a zsidó túlélők közül kerültek ki. Ezért nekik szentelem a cikk első részét.

Meghatározott jellegzetességek mutatkoznak a túlélők kezelésénél az Egyesült Államokban, a terápiával foglalkozók irányítása és képzése céljából létrehozott műhelyekben Ausztráliában, Kanadában, Angliában, Izraelben, Dél-Afrikában, az Egyesült Államokban és számos más országban, ahol a terapeuták közül néhányan maguk is túlélők (elsőtől harmadik generációig). Többéves gyakorlatom során a projektív genogramm eszközt használom, ez felszínre hozza az egyes személyek saját külön történeti emlékképeit. A terápia alatt felszínre jövő fájdalom és a veszteség érzése túl mély lesz ahhoz, hogy elnyomható, vagy megtagadható legyen. Ezeket kezelni kell.

Túlélő áldozatok és családjaik Izraelben

Néhány jelentős különbség mutatkozik a holocaust utáni reakciók és tapasztalatok vonatkozásában azoknál a túlélőknél és családjaiknál, akik elhagyták Németországot és Kelet-Európát és Izraelben telepedtek le, szemben azokkal, akik más országokban az ún. diaszpórában (Izraelen kívül) telepedtek le. Azokat, akik Izraelbe emigráltak, tárt karokkal fogadták; ők végül is elértek abba a hazába, ahol nem üldözött kisebbségként élhetnek, reszketve a következő pogromtól, a kilakoltatástól, a vagyonukból való kiforgatástól, a soron következő gettóba kényszerítéstől vagy a haláltáborba vezető szörnyűségees bevonásról. Állásokat kérelmezhetek és nyerhettek el valamennyi foglalkozási körben, nyíltan gyakorolhatták vallásukat, ha úgy óhajtották. És ami a legfontosabb, nem kellett félelemből vagy szégyenből rejtegetniük a koncentrációs táborokban karjukba tetovált számokat. Mint ahogy sokan mások is viselték a szörnyű múlt ezen emlékeztető jelét. Ez egy közös örökség volt, és Izraelben szabadon gyászolhattak, másokkal együtt, akik szintúgy szenvedtek a szörnyű nélkülözésektől és veszteségektől és a hosszantartó, nyomasztó emlékü sérülésektől. Nemzeti emlékműveket állítottak fel (mint a Yad Vasem Jeruzsálemben) közös gyászhelyeket mintegy annak az elvnek a megnyilvánulását, hogy „még egyszer nem történhet meg”. A nemzeti ünnepek, mint Izrael Függetlenségének Napja (május 5.) olyan alkalmak voltak,

amikor összegyűlhetnek emlékezni és gyászolni a múltat, megünnepelve a függetlenséget és a szabadságot, elkötelezni magukat egy jobb jelen és jövő építésére. Izraelben mély részvétre találtak azok részéről, akik ténylegesen átértékelték a hányattatásban eltöltött éveiket, és akik a szeretteik elvesztése miatt érzett fájdalomban osztoztak, ugyanazt a megaláztatást, üldöztetést, szétszakítatást élve meg. Jóllehet a poszttraumatikus stressz-szindrómának még nincs irodalma, a fogalom biztosan alkalmazható lenne bármelyik túlélő emigránusra. Nem lehet elfelejteni, ha az embert zsúfolta, piszkos gettóba terelik, ha elszakítják házastársától és gyermekeitől, ha vonatra lökdösik és szögesdróttal körülzárt koncentrációs táborba hurcolják, ha barakkokban, csupasz priccseken kényszerül élni, és fizikai és szellemi tűrőképességét messze meghaladó kemény robotra kényszerítik, nem lehet elfelejteni a csontig lesóványodott testeket az udvaron, a legalapvetőbb tisztálkodási követelményeknek sem megfelelő, egészségtelen közös fürdőhelyiségeket, az SS-katonáktól kapott ütlegeléseket és annak látványát, ahogyan a hozzátartozóit és barakktársait az állítólagos fürdőbe vezető útra terelik, ahonnan soha nem volt visszatérés, mivel az út valójában a gázkamrába vezetett.

Izraelben egészségügyi és lelki gondozással foglalkozó szakemberek gárdája alakult, akik jó ismerőivé váltak a holocaustnak, együtt éreztek a túlélőkkel és tisztelték őket. Néhányan maguk is túlélők voltak. A figyelmes meghallgatás módszerét alkalmazták, kombinálva az érősítő és a családrendszerű megközelítésekkel. A kormány támogatásával a Szociális és Jóléti Minisztérium valóban megkísérelte, hogy segítséget adjon ezeknek a végsőkig kimerült és megzavarodott embereknek. Voltak a szociális munkások között olyan emberek, mint Shmuel és Katrína Ron, és Dror és Judith Wertheimer, akik kezelésre és képzésre vonatkozó hatásos programok kifejlesztésében és alkalmazásában segítettek.

Mordechai Kaufman állította fel a Kibuc-klinikákat, amelyek a nagyszámú kibucokban élőket látták el, akiket olyan problémák gyötörtek, amelyeket a holocaustra, illetve az ahhoz kapcsolódó élményekre lehetett visszavezetni. Mordechai Kaufman, mint a családterápia atyja vált ismertté Izraelben. Pszichiáterek, mint Shamai Davidson megteremtették a Shalvata Pszichiátriai Központot, hogy csökkenteni lehessen a mindent átható, szünni nem akaró fájdalmat és gyötrelmet azoknál, akiknél kórházi bentfekvés vált szükségessé testi és lelki bajaik gyógyításához. Az Izraeli Házassági- és Családterápiái Társaságot 1970-ben hozták létre olyan emberek vezetésével, mint Israel Charny és Yohevad és Ephraim Howard. A Társaság azóta is folyamatosan működik, tagjai többek között posztgraduális programokat szerveznek a pszichológia, a szociális munka, az oktatás és a tanácsadás területén.

A holocaust okozta poszttraumatikus stressz-szindróma tünetei között szerepel a szirénák hangja által kiváltott rémület, az éjszakai rémálmok, félelem és ellenszenv a kívülállókkal szemben, akik feltehetően üldözik a zsidókat – ahogy az ellenséges arab szomszédok teszik; az éhezés és az orvosi ellátás hiánya miatt felmerülő egészségügyi problémák, a családalapítás iránti elkötelezettség és a korábbi fájdalom és veszteség megismétlődésétől való félelem, hogy a családot elhurcolhatják vagy megölhetik; a bizalomépítés nehézségei; a jövőbe vetett reménység hiánya, a döbbenet, hogy megtörténhetett a népirtás, miközben a világ nagy része tétlenül tűrte, megakadályozva annak kitudódását. A túlélők generációi továbbították egymásnak a félelem, az aggodás és a depresszió örökségét.

Túlélő áldozatok a diaszpórában

Azokat a túlélőket, akik szétszóródtak a diaszpórában, egészen másképpen kezelték a befogadó ország lakosai, ahová emigránsként érkeztek. Új szomszédjaik és munkatársaik nem mindig voltak hajlandók meghallgatni az átélt atrocitásokról szóló elbeszéléseket, vagy

megnézni a karjukba tetovált számokat. A tagadás időről időre súlyos méreteket öltött, a legszükségesebb megnyilvánulásokig, akik azt hangoztatták, hogy „meg sem történt”.

Azok számára, akik felismerték, hogy szörnyűséges, népiirtás történt, az egész helyzetet, magát a kort olyan rémisztőnek találták, saját kormányaik tehetetlenségét annyira szájalmasnak látták, hogy sokan közülük nem akarták, hogy az embertelenség és kegyetlenség e megvetésre méltó korszakára emlékeztessék őket. A túlélők felismerték, hogy a legjobb ismét csendben maradni, nehogy ellenségessé tegyék a környezetüket. Az emlékezés és a kétségek belül rekedtek, gyakran éjszakai rémálmok és nappali rögeszmés gondolatok forrásává váltak. Néha pszichopatikus gondolatokban és bizarr magatartásformákban vagy a rosszul működő alkalmazkodás más formáiban fejeződtek ki.

Úgy érezték, arra vannak kényszerítve, hogy a szörnyű múlt titkainak részleteit magukba rejtse, gyermekeik úgy nőttek fel, hogy a szüleik életében történt jelentős dologról annyit tudtak, hogy az annyira szörnyűséges volt, hogy jobb misztikus homállyal borítani. Saját elképzeléseik arról, hogy a szüleiknek mit kellett elszenvedniük vagy tenniük a túléléshez, gyakran túlnőttek mindazokon a szörnyűségeken, amelyek valójában történtek. A túlélők büntudata, generációkon keresztül átörökítve folytatódott és súlyosbodott. Gyermekeiknek darabokból kellett összerakni örökségük történetét, apró részletekből, gyakran kételyek között, vagy külső forrásokból, könyvekből és filmekből kikövetkeztetni. Amikor ezek a családok megtalálják a gyógyulás felé vezető utat, fontos engedni és serkenteni az elfojtott emlékek visszatérését, hogy hosszú idő után kezelni tudják azt, ami folyamatosan rombolta és uralta életüket; képesek legyenek elmondani gyermekeiknek és unokáiknak életük történetét, és ezáltal inkább az emberi szellem győzelmeként, és ne szégyenteljes helyzetként éljék meg újra a túlélésüket. Az olyan film, mint a Schindler listája, amely bőséges részletekkel szolgál a zsidók helyzetéről a holocaust idején, ösztönzőként hathat a családi beszélgetésekre.

Bármennyire próbálták is, sokan a túlélők közül nem tudták eltemetni gyötrelmeiket és keserűségüket. Csak mondták és újra mondták a történeteiket mindazoknak, akik hajlandók voltak meghallgatni őket, és néha azoknak is, akik valójában nem voltak kíváncsiak rájuk. A gyermekeiktől azt várják el, hogy átvállalják a szülői szerepet, viseljenek gondot rájuk, nyújtsanak szeretetet, biztonságot. Nagyon közel kell maradniuk eredeti családjukhoz, gyakran a legszorosabb kötelékekkel gúzsba kötve. A családi értékeket veszélyeztető fenyegetésnek vettek még a barátokkal szervezett közös programokat is. Ezeknek a gyerekeknek mindig a szüleik szeme előtt kellett lenniük, máskülönben féltő volt, hogy egyszer csak eltűnnek. Az ilyen esetekben a terápiának az egyéniséggé válás biztonságos módjára kellett összpontosítania, amely a családi rendszerbe felnőttként való kapcsolódás folyamatát is segíti. Mindegyik forgatókönyvnek a végső célja az érintettek kiszabadítása a holocaust-élmények és örökség bénító hatása alól, hogy felszabadultabb életet élhessenek, és módjukban álljon az energiájukat olyan tevékenységekre fordítani, amely segítségükre van a gyógyulásban.

A II. világháborút és a koncentrációs táborok felszámolását követő évtizedekben csak néhány túlélő csoport tartott találkozót – ha egyáltalán tartottak – a Zsidó Közösségi Központokban vagy a Zsidó Családi Szolgálatoknál. A túlélők egyesületei, amelyek legitimizálták a közös tapasztalatokat és fórumot biztosítottak a személyes problémák megvitatására, valamint közösségi tevékenységek szervezéséhez az 1980-as évek előtt nem működtek. Visszatekintve úgy tűnik, hogy a diaszpórában élők nem rendelkeztek eszközökkel. Úgy érezhették, azonosulniuk kell a nagyobb közösség feléjük támasztott elvárásaival.

A 80-as években, 40 év elteltével egyre több repedés jelent meg a hallgatás falán, míg végül összeomlott. Holocaust múzeumokat hoztak létre az Egyesült Államokban Floridában, Kaliforniában és Washingtonban. Ausztráliában a Generáció: a Zsidó Gondolat Lapja különszámot szentelt a holocaustnak.

Az etnikai tisztogatásnak e korábbi erőszakos eseményeire félelmetesen emlékeztető dolgok történnek a korábban Jugoszláviaként ismert országban. Azt hajtogattuk: „soha többé” – és mégis megint megtörtént. Mindnyájunknak, akik törődnek ezzel, meg kell tennünk minden tőlünk telhetőt az ilyen vérfürdők áldozatainak segítésében és annak megakadályozásában, hogy továbbiak előforduljanak.

A túlélő bűnösök öröksége

Németországban az utóbbi években egyes kormánytisztviselők és a társadalom egyes tagjai, különösképpen a lelki gondozás területén dolgozó szakembereket, faggatni kezdték a történelmet és vizsgálni a háborús bűnösök utódainak hátrahagyott örökséget. A jóvátételre törekvések segítettek levezekelni valamennyit a nyilvános felelősség hivatalos keresztjéből, de sok kérdést megválaszolatlanul hagytak a németek felnövekvő nemzedékei számára. Ahogy a tagadások és mentségek álarcai lassan lehulltak, mind többször hangzott el, hogy a hajdani német vezetők, Hitler és Himmler magatartása, akárcsak saját nagyapáiké és apáiké, akiket a Hitlerjugend tagjaiként neveltek fel és az SS és SA katonáivá váltak – undorító és elítélendő. Gyűlölték, hogy bűnösként születtségük örökségével kell szembenézniük, hisz az apák bűneit a gyermekek öröklik, azokért törvényszerűen felelősek. Itt is egy generációk közötti átviteli folyamat látszik fellépni, gyakran a kollektív tudatalatti jelenségének szintjén, amit megézés útján adnak át.

Amikor 1989-ben Nyugat-Németországban jártam, hogy egy négy napos családterápiás műhelyt vezessek, megkértem a résztvevőket, hogy jelezzék, hogy mit remélnék tanulni és elérni az együtt töltött idő alatt. Egy harminc körüli fiatalemberből így szólt: „Szeretném tudni, hogy ha egy gyilkosnak a fia vagyok, ki vagyok én? Miféle családból jövök, és milyen tudok én magam felépíteni? Képes vagyok-e igazán foglalkozni másokkal, ha nem találok választ e gyötrő kérdésekre?” Kezdetben elborított az általa felvetett problémák nagysága, és bizonytalan voltam abban, hogy fel vagyok-e készülve arra, hogy megbirkózzam a feladattal, hogy segítsek a fiatalembernek megküzdenni terhével.

Mire a műhely negyedik napja eljött, eléggé összhangban éreztem magam a csoporttal és Hanszal ahhoz, hogy leküzdjem ezt a zavarba ejtő dilemmát és az ehhez szükséges eszközt is megtaláltam. Akik ott összegyűltek, még sohasem voltak tanúi többgenerációs családterápiának, és szerettek volna ilyent látni. Megkérdeztem Hansot, szeretné-e, ha ezt a megközelítést az ő eredeti családjának szimulációján keresztül demonstrálnám. Meglepődésemre lelkesen be-leegyezett. Egyéni üléssel kezdtünk, amelyen elmesélte a történetet, hogy hogyan hallgatott családja a holocaust éveiről és apjának a német hadseregben való szolgálatáról. Mivel az öröksége módfelett zavarta és neheztelt érte, s nem volt képes meggyőzni szüleit, hogy őszintén beszéljenek erről a rendkívül jelentős témáról, a drogok és az alkohol világába menekült, ahol egy évtizedig fetrengett az önsajnálásban. Végül elment egy szenvedélybetegket kezelő bentlakásos intézetbe, ahol elhatározta, hogy tiszta és egyenes életet fog élni; aztán részt vett egy képzésen, amely révén drog- és alkoholtanácsadó és családterapeuta lett belőle. A kezelés, képzés vagy ellenőrzés során sehol sem foglalkoztak a holocaust örökségéből eredő általános vagy specifikus kérdésekkel, holott ezek égették

lelkét és tudatát. E szimulációt rögzítettem és 1990-ben meg is jelent írásos formában, itt csak a főbb témákat foglalom össze.

Az ezt követő szimulációban Hans kiválasztotta csoporttársai közül, hogy ki legyen az apja, az anyja és a nővére. Üvöltött rájuk, támadta apját gyanított viselkedéséért, azt kérdezte: „Hogy követhettek el, te és társaid ilyen rémtetteket? Miért nem csatlakoztál az ellenálláshoz?” –Szidalmazta szüleit hallgatásukért és tagadásukért. Hevesen megfenyegette anyját és nővérét, mert ők megvédték apját, és mindig azt mondták neki: „Hagyd békén, eleget szenvedett! Jó apa volt! Ez mind régen történt. Miért nem vagy képes elfogadni, hogy ami elmúlt, elmúlt, és abba hagyni a bajkeverést?”. Csendesen és belül remegve közbevettem, hogy a fiú ép elméjének és jövőbeli jólétének szempontjából fontos volna, hogy az apa felfedné történetét, megválaszolná a mindeközéig megválaszolatlan kérdéseket, talán magát is megszabadítva egyes rettenetes emlékektől azzal, hogy feleleveníti azokat. Ezt a biztatást követően az apa kiöntötte lelkét – beszélt az összetartozás érzéséről, amikor felvették az egyenruhát, említette az elkötelezettséget, hogy segítettek országuknak világhatalom lenni, és a hitet abban, hogy ügyük igazságos. Érzéketlenné vált a gyilkolás aktusa és a szétszórva heverő holttestek látványa iránt. Odáig elment, hogy azt mondta: „Talán ha éltél volna abban az időben, te is ugyanígy cselekedtél volna.” Majdhogynem megértésre bírta fiát..

Az összegyűlteket szemmel láthatóan megrázta a történet, és sokan egymásba kapaszkodtak, mivel, mint a kikérdezés során megtudtam, majdnem minden jelenlévőnek harcolt az apja vagy más közeli rokona, az SA-ban vagy az S S-ben és osztották Hans ellenérzését, szorongását és tanácstalanságát. Azt hajtogatták, hogy valójában senki sem volt hajlandó rákérdezni a szégyenteljes múltra és segíteni nekik foglalkozni bűnösségükkel, türelmetlenek voltak saját gyermekeikkel szemben, amikor azok a holocausthoz kapcsolódó kérdéseket tettek fel.

Apjának vallomása után Hans szemmel láthatóan felengedett. Kevésbé volt izgatott, amikor azt mondta: „Most talán elkezdődhet közted és köztem egy kapcsolat és lehet, hogy ahogyan többet beszélgetünk és jobban megértem a gondolkodásod és viselkedésed, még meg is tudok bocsájtani neked”.

Mélységesen megindítottak a holocaustnak az elkövetők leszármazottaira gyakorolt tragikus következményei. Az ülés folyamán a zsidó áldozatokkal való saját személyes azonosulásom valahogy mellékvágányra szorult, párhuzamosan azzal, ahogy terapeuta-szerepem előtérbe került és lehetővé tette számomra, hogy kinyújtsam a kezem és megpróbáljak gyógyítani.

Feltűnő volt, hogy a háborúban aktív németek leszármazottait gyötrő kérdések mennyire hasonlóak az áldozatok leszármazottainak problémáihoz. Ezek közé tartoznak megválaszolatlan kérdések arról, hogy hogyan történhetett meg ilyen mély gyűlölet és rombolás, a bűnösség és a szégyenérzet, a vezeklés az elődök bűneiért. Elátkozott életre vannak-e vajon kárhozható a bűnöket öröklő utódok, hogyan lehetne megtudni az igazságot a nagyszülőktől és a szülőktől, hogy megismerjék családjuk örökségét. Hogyan lehetne véget vetni a lidérces álmoknak és szétoszlatni a mindent átható szorongást és depressziót, keresni kell a bűnhődést vagy el lehet kerülni stb.

Mindazonáltal úgy látszott, a holocaust ellentétes oldalain álló leszármazottak nincsenek tisztában azzal, hogy gondjaik közösek, mivel annyira polarizáltak és egymás számára mindig is elérhetetlenek voltak.

Hídverés?

Az V. Nemzetközi Családterápiás Kongresszus folyamán Hollandiában az egyik prominens izraeli családterapeuta, Cynthia Carrel, akivel több éves barátságra tekinthetünk vissza, ezt mondta: „Florrie, az izraeli csoportot zavarba hoztad Németországban tett gyakori útjaiddal, szándékkal, hogy ott beszélj és taníts. Ismerjük erős zsidó identitástudatodat és Izrael melletti kiállásodat. Hogyan és miért teszed ezt?”. Elmagyaráztam, hogy a terapeuták és professzorok, akikkel Németországból találkoztam az elmúlt két évtizedben, nem tűntek antiszemitanak és mélységesen zavarta őket az országukban felbukkanó üldöztetés, bigottság és gyűlölet. Ki akartak tárulkozni egy kevésbé etnocentrikus gondolkodás előtt, egy demokratikusabb, egyenlőségen alapuló éthosz részei akartak lenni és olyan jártasságokra szert tenni, mint pl. a mediáció, amelyek képessé teszik őket arra, hogy a családi, közösségi és országok közötti konfliktusokat egészségesebb, békésebb módon kezeljék. A 80-as évek elején tett első látogatásom óta a németországi előadó-körutak majdhogynem küldetéssé váltak, minthogy alkalmat biztosítottak számomra, hogy a tényleges, hús-vér elkövetők kezelésével foglalkozzak, a holocausttal kapcsolatos munkát végezzek, tanulmányozhassam szerteágazó, szörnységes és hosszú távon ható következményeket. Mindenkit, akivel kapcsolatba kerülök, arra motiválok, hogy tegyen meg minden tőle telhetőt annak biztosítására, hogy „ez ne történhessen meg még egyszer”.

Ekkor Cynthia szomorkásán azt mondta: „Lehet, hogy ezen a területen te vagy az egyetlen ember, akiben mind a német, mind az izraeli terapeuták megbíznak, és akit tisztelnek. Össze tudnál minket hozni? Olyan sok minden van, amiről beszélnünk kellene. Meg kell osztanunk egymással a tovább élő fájdalomunkat és félelmeinket, szomorúságunkat és bánatunkat, és talán együtt megtanuljuk, hogyan kezelhetjük jobban a túlélők második és harmadik generációit, akikkel mindnyájan találkozunk”. Lelkesen vállaltam, hogy megpróbálok egy ilyen párbeszédet megvalósítani.

Rávettem néhány német terapeutát, hogy vegyenek részt a Kongresszuson országukból egy 10 fős csoporttal, lehetőleg olyan kollégákból, akikkel már volt kapcsolat, hogy némi bizalommal kezdhessünk hozzá. Cynthia és én többeket megkérdeztünk a jelenlévő izraeliek közül és ők is örültek a lehetőségnek és beleegyeztek a részvételbe. Ezek után megkerestem a Nemzetközi Családterápiái Társaság VI. Kongresszusának szervező bizottsági tagjait. Némi megfontolás után kísérletképpen beleegyeztek abba, hogy egy félnapos szekcióülést vezessek, azzal a kikötéssel, hogy 10 magyar terapeutából álló csoportot is kérjünk fel részvételre, mivel ők mind az áldozatok, mind az elkövetők leszármazottait kezelik és a holocaust árnyékának régóta óriási hatása van Magyarországra.

Amikor rájöttem annak a feladatnak a nagyságára, amibe – talán naivan – belevágtam, és számba vettem a pozitív lehetőségeket, amelyek ebből a megértés és együttműködés felé tett kicsiny kezdő nyitányból származhatnak, sürgető igényét éreztem felkérni valakit, hogy csatlakozzon hozzám vezetőtársként. Martin Kirschenbaum doktor, a korábbi Kaliforniai Házassági és Családterápiás Posztgraduális Iskola dékánját kértem fel. Dr. Kirschenbaum német zsidó származású, több családterápiás képzéssel foglalkozó intézetet hozott létre Németországban, ahol minden évben, az év egy részében tanít; őt is érdeklik a holocaust messzire nyúló árnyai, és mindenféle jellegű túlélő családokat kezelt. Nagyra becsült és megbízható családpszichológus, terapeuta, akivel dolgoztunk már együtt a múltban és kitűnő munka kapcsolatát alakítottunk ki.

Remélhetőleg a híd, amelyet létrehozni készülünk, erős alapokon fog állni, amit együttesen épít majd minden jelenlévő. A kerekasztal-beszélgetés didaktikus és kísérleti elemeket is magába foglal majd. Ebből kiindulva képesnek kell lennünk arra, hogy az itt nyert

ismereteket hozzáadjuk mind a holocaust áldozatainak, mind az elkövetők leszármazottainak kezeléséhez szükséges, már meglévő tudásunkhoz, és új, megvilágosító kutatásokat ösztönözzünk.

Dr. Florence Kaslow, USA
Fordította: Diószegi Eszter